

УДК 930.1/.85:[008:243+113/119]
DOI 10.35423/2078-8142.2019.1-2.06

О. Ю. Калантарова,
аспірантка Інституту філософії
імені Г. С. Сковороди НАН України
e-mail: kalantarova.olena@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3270-3638>

ВЧЕННЯ КАЛАЧАКРИ ТИБЕТО-БУДДІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС)

Калачакра-тантра в тибето-буддійській традиції – це доктрина часу, яка є основою не лише для певних релігійних практик, а й для буддійських природничих наук (астрономо-астрології та алхіміо-медицини). Стаття присвячена послідовному огляду основних досліджень вчення Калачакри як в межах самої традиції (починаючи з X ст., коли Калачакра з'явилась в буддійському просторі Індії в якості тантричного вчення), так і на заході (починаючи з XVII ст., коли інформація про культову сторону Калачакри та про пов'язані з нею буддійські науки фрагментарно почала просочуватися в інтелектуальний простір Європи), що умовно можна розподілити на дві гілки студій: апологетичних та критичних, відповідно. В апологетичних студіях було зафіксовано відображення певних періодів еволюції практики Калачакра-тантри та визначено її приналежність до групи вищих тантр ваджраяни. У критичних студіях, з метою з'ясувати культурний та філософський масштаб вчення, було виокремлено декілька головних напрямів дослідження вчення Калачакри: космологічний, астрономо-астрологічний, алхімічно-медичний, есхатологічний, релігійно-ритуальний та тибетологічний. У результаті такого підходу до історіографії Калачакра-тантри було виявлено, що наразі ці дві гілки студій, наближаючись одна до одної, досягли певної межі, за якою може відкритися новий рівень дослідження вчення, що, своєю

чергою, підживить діалог буддизму з наукою, де Калачакра-тантри, яка балансує між фізикою та метафізикою, може бути відведена ключова роль.

Ключові слова: *Калачакра, тантра, ваджраяна, буддизм, буддійські науки, Тибет, тибетологія, історіографія.*

Вивчення Калачакри (КЧ) [53] тибето-буддійської традиції (ТБТ) стикається з двома перешкодами, які, власне, визначають основну проблематику її історіографічних досліджень. Перша, очевидна та об'єктивна – це брак тибетологічних студій у сучасному українському просторі східної філософії. Вона досі долається за рахунок західноєвропейських, американських та російських досліджень [19, с. 208–227; 13, с. 38–39]. Друга – це, умовно кажучи, суб'єктивна перешкода, що пов'язана зі специфікою буддійських студій, які, згідно з традицією, вимагають особливого дозволу на вивчення текстів та практик, отримання особистих посвят та коментарів від носіїв традиції. Остання перешкода, насправді, дуже підступна: вона ангажує дискурс та ускладнює разототожнення дослідника з предметом його дослідження. Не виключаємо, що на початку студій цілком виправдано бажання скористатися нагодою культурно наблизитися до досліджуваного феномена, щоб досягнути сенси та конотації. Але в подальшому, для набуття права науково-філософського обґрунтування отриманого досвіду, аж ніяк не уникають критичного погляду на самого себе, на предмет та на метод дослідження. Такою є академічна система координат, яка, до речі, у цьому питанні неймовірно співзвучна активностям на шляху засвоєння тантричних вчень тибето-буддійської традиції (ТБТ), зокрема Калачакра-тантри (КЧТ): спочатку неофіт переймається ідеями вчення та засвоює теорію, потім медитує (розмірковує, спостерігає, осягає), надалі ретельно будує мандалу з піску (уподібнення власного досвіду крихкій ефемерній основі), і після завершення процесу, в одну мить, руйнує її, розпилюючи за

вітром або висипаючи у водяний потік, що є символом поглинання загальною мінливістю. Таким чином неофіт отримує змогу вхопити стрижневу сутність довершеності циклічного коливання буття – від життя до смерті, та коливання розуму – від невігластва (захопленості) до пробудження (звільнення). Саме того процесу, що лежить в основі вчень вищих тантр: від створення концепту цілісного світогляду до його деконструкції заради виявлення чистої позамежної істини.

Але поки що, не вдаючись до подробиць у відмінностях академічних та тантричних досліджень певних концептів, вирізнемо два граничних підходи до студій КЧ – *апологетичний* (що більш зосереджений на конструюванні концепту та сповнення його змістом) та *критичний* (що більш зосереджений на його спростуванні та деконструкції).

Апологетичного підходу дотримуються носії традиції, і тому він має свої лінії наслідування, залежно від буддійської школи, до якої відносять себе дослідники. Цей підхід зорієнтований на практичне (в буддійському розумінні) застосування вчення, і тому йому властива особлива методологія, яка спрямована на отримання індивідуумом досвіду переживання певного стану свідомості-розуму та, врешті решт, має на меті суб'єктивізацію істини. *Критичний* підхід більш раціональний, і його також можна розподілити на декілька напрямів, але вже залежно від мети дослідження (переклад, тлумачення, філософська реконструкція тощо). Наукова методологія останнього спрямована на об'єктивізацію істини, збереження її незалежності від суб'єктивного досвіду. Таким чином, звертаючись до міркувань дослідників-апологетів або дослідників-критиків, ми завжди стикаємося з їх певними світоглядними перевагами, які буде не зайвим врахувати.

Саме з такої позиції історично сформованої традиції досліджень КЧ, і спробуємо провести огляд процесу вивчення письмових джерел з КЧ. Таким чином, ми від початку задаємо правила нашого дискурсу: використання історіографічної та тибет-

толгічної мови з елементами буддійських релігійних термінологічних констант, зміст яких, за потребою, буде надано в окремих поясненнях.

Також, не зайвим буде цінне зауваження відомого тибетолога Глена Мулліна [40, с. 55–62], який пояснює природність багатьох складнощів у розумінні концепції КЧ: вчення спирається на специфічну термінологію не лише тантри, а й традиційних тибетських природничих наук (астрономо-астрології та алхіміо-медицини), що входять до групи 10 буддійських наук [21, с. 97].

Отже, нагадаємо, що вчення КЧ з'явилося в буддійському просторі в X ст. Це був період, коли буддійська філософія, закріпившись на епістемологічному рівні [31, с. 191], впевнено крокувала своїми практичними дослідженнями свідомості-розуму та формувала «діамантовий шлях» до визволення. Саме тоді і розпочинаються активні *апологетичні* дослідження КЧТ: переклади, коментарі, ініціації, настанови, практики. Це був період формування корпусу базових канонічних текстів КЧ [8, с. 55]. Полемічні дискусії буддистів стали більш сфокусовані на внутрішньому школоутворенні [14, с. 170]. А з XI ст. саме тибетська гілка буддизму почала набирати силу. Зокрема, в контексті глибинного традиційного дослідження вчення КЧТ, в межах школи сак'я, утворюється буддійська школа *джонанг* (jo nang [54]), одним з засновників якої стає Юмо Мікьо Дордже (yu mo mi bskod rdo rje, 1038?–1117?). Школа, що й досі претендує на статус особливих утримувачей традиції КЧ.

Отже, X–XI ст. – це був період збирання коментарів та перекладів, формування традиції навколо базових корінних текстів. А враховуючи зв'язок КЧТ з буддійськими науками, зрозуміло, що тибетські вчені працювали не лише над збиранням, перекладами та адаптуванням текстів духовних практик, а й над текстами наукового змісту. І цей процес відбувається на тлі політичних, ідеологічних, духовних пошуків тибетською традицією своєї автентичності [14, с. 168].

Наступний визначний крок – це дослідження та настанови Будона Рінчендуба (Bu ston Rin chen grub, 1290–1364), який народився у батька н'їнґмапи, навчався в школі джонанг, після чого тривалий час був наставником монастиря школи сак'я. Цей лама був видатним вчителем та класифікатором тантри, автором «Історії буддизму» [15], систематизатором тибето-буддійського канону. Саме його згадували потім у «Блакитному літописі» як одного з ключових практиків та теоретиків КЧ. Від нього навіть пішла певна гілка ТБТ, яка дістала назву бу-система (*bu lugs*) [35, с. 205]. Будон складає анотацію до існуючих на той час перекладів КЧТ та коментаря до неї – *Вімалапрабхи* (Vimalaprabhā, в пер. із санскр. – «бездоганне світло», тиб. – dri med 'od kyī rgyan).

Невдовзі, в 1344 р., ще один визначний вчитель школи джонанг Долпопа Шераб Г'ялцен (dol po pa shes rab rgyal mtshan, 1292–1361) знов ініціює коректуру перекладів КЧТ та Вімалапрабхи, але вже з метою їх вдосконалення заради прояснення та повноцінного обґрунтування доктрини *жентонг* (тиб. – gzhan stong, укр. – «порожня від іншого»), яка, фактично, базується на практиці КЧ [5, с. 6].

Наступний визначний етап у дослідженнях КЧТ пов'язаний з реформаторською діяльністю буддійського наставника Цонкапи (btsong kha pa, 1357–1419), який був досвідченим тантричним практиком, лікарем та астрологом. Можна сказати, що з ім'ям цього вчителя пов'язаний процес активної інституалізації буддизму в Тибеті [14, с. 266]. Саме Цонкапа не лише сформував школу гелуг (*dge lugs*) [14, с. 268], а й закликав тибето-буддійську спільноту подолати деградацію, яка стала наслідком захопленості тантричною практикою, що призвело до масштабних порушень ченцями своїх обітниць. Його славнозвісний фоліант Ламрім Ченмо (lam rim chen mo), який називають досконалим засобом підготовки до практики тантр [23], а потім Нагрім Ченмо (sngags rim chen mo) [22], великий посібник на шляху мантраяни, завершили процес формування буддійського підходу до тантри, зокрема КЧТ, бо дали пояснення суті посвят

та вказали на необхідність вживання певних морально-етичних заходів заради подолання залежності від практик.

Таким чином, бачимо, що до розлогого тлумачення КЧТ активно долучаються і представники школи гелуг. Тибетський майстер Норсанг Г'яцо (mkhas grub nor bzang rgya mtsho, 1423–1513) відтворює своє бачення практики КЧТ в поясненнях до Вімалапрабхи (Vimalaprabhā, в пер. з санскр. – «бездоганне світло», тиб. – dri med 'od kyi rgyan). Перекладач цього тексту англійською мовою тибетолог Гевін Кілті підкреслює важливість цієї роботи для прояснення основних особливостей ідей не лише КЧТ, а й усієї ваджраяни [41, 6] в цілому.

Надалі, з'являється видатний вчитель, майстер шести-ступеневої йоги КЧ, Кунга Дролчок (kun dga' grol mchog, 1507–1566), який присвячує осмисленню досвіду практики КЧТ свою роботу «108 сутнісних настанов» (zab khrid brgya dang brgyad kyi khungs gleng pa'i zhabs), що наразі входить до сакральної спадщини школи джонанг.

Наступним буддійським вченим, який розвивав розуміння та практику КЧ, був другий за значущістю утримувач лінії джонанг, Таранатха (ta ra na tha kun dga' snying po, 1575–1634). Одним з його вчителів був індійський йог Будга-гупта, мандрівник та філософ, у минулому шиваїстський натх, який вдався до практик буддизму ваджраяни. Таким чином, Таранатха мав змогу отримувати настанови у великому спектрі тантричних технік. У його творі з історії буддизму коментується шлях розповсюдження вчення КЧТ у Шамбалі, Індії, Тибеті [4, с. 223–263]. Крім того, Таранатха займається відродженням культурно-духовних пам'ятників Тибету. Завдяки творчому спадку цього великого вченого, жорстокий утиск школи джонанг у Тибеті з боку пануючої на той час школи гелуг, що супроводжувався забороною текстів Долпопи та експропріацією монастирів школи джонанг, призвів лише до подальшого глибокого поширення вчення КЧТ у чотирьох основних школах тибетського буддизму.

Наприкінці XVII ст. відбувається процес збирання прикладних наукових текстів, що ґрунтуються на КЧТ, тобто уточнюються та узагальнюються розрахункові математичні системи обчислення календаря та побудови традиційних тибетських гороскопів. Цей факт підтверджує ініціатива голови школи гелуг Далай Лами V з роботи над уніфікацією астрономо-астрологічних розрахунків різних традиційних напрямів. Як результат – виходить корпус текстів з тибетських природничих наук, серед яких астрологічний трактат «Білий берил» (тиб. – *Bay durya dkar po*), коментар та правки до нього «Берил прояснення» (тиб. – *Bay durya gya' sel*), коментар до традиційної медицини «Блакитний берил» (тиб. – *Bay durya sngon po*) з великим кольоровим атласом, та історія тибетської медицини «Кхогбуг» (тиб. – *khog 'bugs*) [7]. І всі вони – під авторством великого політичного і державного мислителя Тибету, вченого лами, регента Далай Лами V – Десі Санг'є Г'яцо (*sde srid sangs rgyas rgya mtsho*, 1653–1705). Таким чином, у XVIII ст. процес відбудови корпусу прикладних текстів до КЧТ, як і процес етичного реформування (зокрема татризму), ініційований Цонкапою, добігав кінця.

Нарешті, підсумовуючи огляд історії формування письмової традиції КЧ та мимохідь торкнувшись інституалізації шкіл ТБТ, в переліку цих суто *апологетичних* досліджень вчення, які послідовно підводили його до меж буддійського світу (наче заздалегідь готуючи до всесвітнього поширення), варто пригадати глибинну суттєву роботу лами Джамгона Конгтрула Ладро Та'є (*'jam mgon kong sprul blo gros mtha' yas*, 1813–1899). Якщо ім'я лами Цонкапи пов'язано, умовно кажучи, з етичною реформою релігійної практики, а ім'я Санг'є Г'яцо – з уніфікацією методів буддійського наукового пізнання, то Ладро Та'є, своїм компаративним підходом, знаменує великий процес взаємоузгодження світоглядних концептів ТБТ. Будучи одним із засновників позасектантської буддійської течії *рiме* (тиб. – *gis med*), та заради встановлення цілісності ТБТ, вчений вважав за найкраще провести порівняльний аналіз різних її космологічних ідей, які було

викладено в теоріях Абгідгарми, Калачакри та Дзогчен. Він присвячує розгляду їх відмінностей перший том із праці «Безмежний океан знань» (тиб. – *shes bya mtha' yas pa'i rgya mtsho*) [39].

В якості узагальнюючого підсумку *апологетичних* досліджень КЧТ, що тривали до XIX ст. включно, зауважимо на висновках саме лами Ладро Та'є. Цей буддійській вчений, порівнюючи три світоглядні концепції, вдало коментує різні історико-філософські контексти, в яких вони виникають, і зазначає: ці три космології не суперечать, а навіть доповнюють одна одну, як погляди з різних рівнів самоусвідомлення [39, 15–56]. Звідси випливає, що КЧ, хоча і відрізняється деякою конкретністю (до речі, дуже зрозумілою на заході, бо впритул підходить до необхідності використання різноманітних, хоча і архаїчних, методів математичних розрахунків, створюючи власну астрономо-астрологічну і календарну систему, та до розробки методів алхімічних трансформацій психофізичного стану людини, розвиваючи традиційну медицину), все одно не випадає з контексту буддійського вчення дгарми, а навіть стає певною сполучною ланкою між суто релігійно-ритуальною практикою та буддійськими науковими дослідженнями.

Вдаючись до знайомства з *критичними* дослідженнями КЧ, варто відразу зазначити, що наратив КЧТ, як тибето-буддійської доктрини часу, умовно можна розкласти на декілька підтем: онтологічну, гносеологічну, есхатологічну та релігійну. В онтологічну підтему входить буддійська космологія, яка постулює певний устрій та розвиток Всесвіту загалом і просторово-часового континууму буття кожної окремої живої істоти. До гносеологічної підтеми належить виклад основної парадигми традиційних буддійських наук про часові закони періодизації та впорядкування простору як відображення зв'язку та необхідної синхронізації зовнішнього, *макрокосмічного*, та внутрішнього, *мікрокосмічного*, циклів часу в *геоцентричній* системі координат. В есхатологічну підтему входить легенда про омріяну країну Шамбалу та велику

битву за блага буття. До релігійної підтеми варто віднести методологію практики медитації та ритуальні особливості подолання меж особистого досвіду для занурення у трансцендентальне (зокрема, практики *їїдаму* Калачакри та культ бодгісаттви Манджушрі). І оскільки на Заході вчення КЧ почало з'являтися фрагментарно, то ми будемо звертати увагу на напрям, в якому фокусується кожне дослідження – *космологічний, астрономо-астрологічний, алхімічно-медичний, есхатологічний, релігійно-ритуальний* і, нарешті, *тибетологічний* (у сенсі, всеосяжного підходу до вивчення тибетського культурно-цивілізаційного надбаня).

Першою на Захід прийшла інформація про таємничу країну Шамабалу (*есхатологічний* напрямок дослідження КЧТ), яку принесли єзуїтські місіонери *Stephen Casella* та *John Cabral*, що прямували до Китаю у 20-х роках XVII ст. та вимушено відвідали Тибет [52, с. 314–336]. Це не була якась виразна розповідь (лише два листа, написані латиною), але зрозуміло що, подорожуючи, вони, принаймні, чули про сусідню до Тибету країну Шамбалу (лат. – *Xembala*), точну локалізацію якої їм з'ясувати так і не вдалося.

У 1762 р. єзуїтський монах, Агостіно Антоніо Джорджі (1711–1797), послідовник, у певному сенсі, відомого християнського місіонера, перекладача та дослідника, *Ippolito Desideri* [55] (1684–1733), пише працю «*Alphabetum Tibetanum*». Саме в цій праці зафіксовано спробу дослідити календарний культ КЧ (*астрономо-астрологічний* напрямок дослідження КЧТ), що засвідчило не лише вивчення місіонерами Ордену Капуцинів тибетської мови, а й їх знайомство з буддійськими релігійними культурами. У книзі надано інформацію про тибетський *cyclus annorum* (з лат. – «цикл років»), з визначенням його циклічності в 60 років – *sexagenary* (з лат. – «шостидесятирічний»). Хоча принципи розрахунків та можливі зв'язки з містичними уявленнями тибетців про простір та час, навіть назву доктрини, до якого цей цикл належить, місіонер не повідомляє [32, с. 452–470].

Століття потому вже з'являються деякі подробиці з приводу 60-річного тибетського відліку часу. Їх досліджує П. С. Паллас (1714–1811), видатний німецький мандрівник, географ, зоолог, етнограф. У 1776–1801 роках, після наукової експедиції під егідою Петербурзької Імператорської Академії наук у Східний Сибір та на Алтай, виходить його праця німецькою, що присвячена особливостям монгольської ламаїстської культури [42, с. 219], яка посилається на «Alphabetum Tibetanum», але надає більш розгорнутий та уточнюючий коментар до тибетського календарного культу. І у другій частині збірки дослідник вдається до спроб схематично зобразити календарні цикли східної традиції [43, с. 218–227] та навіть надати основні засади ламаїстської астрології [43, с. 224–237]. Крім того, в цьому дослідженні вже з'являється культове зображення монограми КЧ – *намчувангдана* (rnam bcu dbang ldan, з тиб. – «той, що володіє десятьма силами») [43, с. 152–156], яка вважається містичним символом вчення.

Отже, принаймні, ми бачимо, з чого починалися *критичні* дослідження КЧ на Заході: перший акт цих студій провели християнські місіонери, які керувалися релігійними мотивами, другий – науковці кінця епохи Просвітництва, що віддавали перевагу ідеям натуралізму. Але чіткі та науково виважені згадування про традицію КЧТ вперше з'являються в 1831 р. в європейського тибетолога Чьома де Кьороша (1784–1842) – це стисла довідка про вчення та посилання на самі визначні його тексти, які включені до канону Ганджур (bka' 'gyur) та Данджур (bstan 'gyur) [27, с. 146, 185, 260]. У 1834 р. виходить окрема праця з тибетської граматики Чьома де Кьороша з посиланнями на 60-річний цикл (*астрономо-астрологічний* напрямок досліджень КЧТ).

Також варто згадати посилання на КЧТ французького індолога Ежена Бюрнуфа (1801–1852) у дослідженні історії індійського буддизму, де він вдається до спроб розібратися у суті тантричних вчень. Але вчений ледь торкається теми хронології, що надається в першій частині КЧТ (*астрономо-астрологічний*

напряг дослідження КЧТ) та яка стосується дати останньої битви шамбалінського царя Калкі XXV з *мlechчхами* (тиб. – kḷa kḷo, укр. – іноземці, варвари) [26, с. 481] (*есхатологічний* напрямок), а приділяє увагу узагальнюючому образу тантричних вчень. Та посилаючись, зокрема, на засновника теоретичного мовознавства В. Гумбольта [26, с. 487], робить висновок, що буддизм ваджраяни перебуває під впливом церемоній та обрядів шиваїзму [26, с. 480–488], натякаючи при цьому на активне використання таємних мантр (*релігійно-ритуальний* напрямок дослідження КЧТ). Так, справді, як ми вже згадували, Таранатха, наприклад, не приховував свого зв'язку з вчителем, бувшим шиваїтом, але етична реформа Цонкапи та подальша інституалізація ТБТ дають нам підстави зробити застереження з приводу такого скоростиглого висновку французького дослідника. Етична складова практик тантричного буддизму (тобто, ваджраяни), до яких власне і належить практика вчення КЧТ, зовсім інша, ніж у шиваїтів.

У наступних XIX–XX століттях поступово посилюється інтерес до тибето-буддійської КЧ. З'являються спеціалісти з ваджраяни, де одним з перших стає франко-бельгійський вчений Луї де Ла Валле-Пуссен (1869–1938). Він ретельно розглядає зв'язки тантричних практик індуїзму та буддизму, досліджує змістовне навантаження та конотації багатьох санскритських термінів тантри, на кшталт, «іштадевата», «мандала», «мудри», тощо [45, с. 343]. Увага до культових імен та їх змістовного наповнення, зокрема до імені легендарної фігури Манджушрі [45, с. 380–383] (символ головної діючої сили посвяти в КЧТ), виявляється неймовірно слухною в *релігійно-ритуальному* напрямку досліджень КЧТ, бо саме зі вшанування благих діянь Манджушрі починаються, як мінімум, астрономо-астрологічні тексти, що базуються на положеннях КЧТ. І це не випадковість, тому що Манджушрі (або тибетською Маве Сенге, smra bai seng ge – в пер. «Лев Мови»), відображає значущість сили первинного слова-звуку для подолання невігластва живих істот. А глибинна суть КЧТ, за традицією, передається саме шляхом таємної мантри. І

хоча дослідження Луї де Ла Валле-Пуссена не вичерпні – їм не вистачає тибетологічних ракурсів – робота вражає своїм фундаментальним підходом.

У 1913 р. знов увагу вчених привертає *астрономо-астрологічний* напрям дослідження КЧТ – виходять у світ стаття французького сходознавця Пола Пеліо [44] та відгук на неї німецького антрополога Бертольда Лауфера [37] з приводу 60-річного тибетського календарного циклу, який, за словами Лауфера, потребує ревізії згідно з астрономічними законами.

Наступний етап у *критичних* дослідженнях КЧ пов'язано з іменами італійського тибетолога Джузеппе Туччі (1894–1984) та російського сходознавця Юрія Реріха (1902–1960) – як ілюстрація послідовного надолуження нестачі саме тибетологічних студій.

Джузеппе Туччі відпрацьовував оглядове багатовекторне тибето-буддійське дослідження, в якому у впорядкованій перелік «діамантових» вчень потрапляє і КЧТ. Дослідник відзначав привілейований статус цієї тантри, її зв'язок зі школою джонанг, що певний час вважалась єретичною [49, с. 37], але ніяким чином не згадує вплив КЧТ на тибетський календар, лише вказуючи день святкування передачі вчення Буддою Шак'ямуні [49, с. 146]. У переліку щорічних фестивалів ТБТ, Туччі не коментує логіку розрахунків дат релігійних свят, лише перераховує їх.

У своїй англomовній статті Юрій Реріх вдався до спрямованого вивчення саме КЧТ [47]. Це було великим проривом у дослідженні вчення. Учений констатує приналежність КЧ до найвищого рівня тантричних практик у ТБТ (рівень *ануттарайога-тантри*, тиб. – *gnal 'byor bla med pa'I rgyud*), а також існування закритої (езотеричної) частини вчення. Він наголошує на зв'язку вчення з легендарною країною Шамбали та надає стислу історіографію вчення, вибірково коментуючи лінії наслідування КЧ.

Тут доречно зробити невеличкий відступ заради збереження *status-quo* дослідницького інтересу до КЧТ.

По-перше, варто зафіксувати певний містичний ухил, який сформувався у XIX ст., та який досить гучно лунав в Європі на тлі військових баталій першої половини XX ст. у бік тогочасного різнобарвного західного езотеризму. Звісно, тема містичних студій вчення КЧ потребує фундаментального критичного занурення у широкий простір західного та східного езотеризму, але не згадати про них було б не справедливо хоча б тому, що вони відобразили актуальну на той час зацікавленість *суб'єктом*, який у КЧТ асоціюється з центром світобудови.

По-друге, варто окремо згадати дослідження ідей КЧТ російськими сходознавцями в XIX ст.

Зацікавленість буддійською космологією, яку на високому рівні обізнаності продемонстрував О. М. Ковалевський [12], не отримала належної уваги. Дослідницький інтерес більш зосередився на прикладному аспекті КЧТ. Учені сконцентрувались на вивченні медичних тибетських трактатів (*алхімічно-медичний* напрямок дослідження КЧТ), серед яких з'являються переклад славнозвісного медичного трактату «Джуд ши» д-ра П. Бадмаєва (1851–1919) та дослівні переклади коментарів «Білого берилу» та інших трактатів, зроблені штатним лікарем донського війська, гелюном (ламою) Ульяновим Дамбо. І хоча це радше можна назвати підготовкою до дослідження КЧ, але отримані результати вражали: було виявлено (згідно з опублікованими коментарями професора С. М. Васильєва до перекладу П. Бадмаєва, зокрема), що тибетська медицина, як природнича дисципліна, вже в IV ст. до н.е. була на такому рівні, який європейська медицина досягла лише в XVIII ст.

В 30-х роках XX ст. проводить свої студії тибетських історичних джерел А. І. Востріков, до яких увійшли і тексти традиції КЧ [2, с. 72–74], долучаючись до списку хронологічних творів. Але цій праці судилося вийти у друк лише у другій половині

XX ст.: у 1962 р. виходить публікація книги російською мовою, а в 1970 р. – англійською.

Відверту зацікавленість тибетською не-прикладною думкою демонструє дослідник, якого важко однозначно долучити до табору критиків, тому що він був не лише видатним тибетологом, а й релігійним практиком – це великий буддійський мислитель Дандарон Бідія Дандарович (1914–1974). Він веде дослідження тибетських рукописів, готує тибето-російський словник, перекладає історію Кукунора (де згадує про велике буддійське вчення КЧ та казково прекрасну країну Шамбалу, звідки воно походить [3, с. 621]). Постать цієї людини стала багато в чому взірцем для подальших поколінь російської школи буддології, достатньо пригадати красномовний перелік його учнів [3, с. 386–387]. Б. Д. Дандарон задав певний рівень досліджень Тибету, зокрема і КЧТ – це був рівень критичного осмислення буддійських доктринальних положень.

Далі варто пригадати праці Б. І. Кузнєцова, який, вивчаючи культу та вірування до-буддійської традиції бон, спільно з Л. М. Гумільовим, презентує російській науковій спільноті свою версію тибетської легенди країни Шамбали та її можливий зв'язок з культурою стародавнього Ірану [11, с. 52–59]. Вчений таким чином прокладає шлях до вивчення можливих рецепцій стародавньої календарної культури Тибету, Індії та Ірану [9, с. 69].

Так чи інакше, але у другій половині XX ст. на Заході приходиться черга рафінованого наукового етапу досліджень КЧ – всюди рясно з'являються вузькоспеціалізовані *критичні тибетологічні* дослідження. Це пов'язано з активним поширенням буддизму в просторі західної культури, що своєю чергою зумовлюється певним історико-політичним контекстом існування тибетської цивілізації (Китайська навала та еміграція владної верхівки в Індію).

Одними з глибоких досліджень етапів активного поширення та ініціацій КЧТ у цей час наукова спільнота вважає праці Джеф-

фрі Хопкінса та Гленна Мулліна. Джефрі Хопкінс першим надає переклад та деталізований звіт зі стадій ініціації КЧТ [35]. Гленн Муллін розглядає не лише лінію наслідування, а й метафізику вчення, дає практичне порівняння сутраїни та ваджраяни, акцентує увагу на особливостях шляху вищих тантр до просвітлення, зокрема відмінностях кінцевих стадій практики КЧТ [40]. Різноманітні дослідження візуальних образів КЧТ, зокрема мандали вчення, досліджували Баррі Брайант [24] та Роберт Турман [38]. Гюнтер Грюбольд [33] та Джон Н'юмен [48] віддавали перевагу дослідженню історичних питань виникнення вчення та космології, яка відображена зовнішнім колом КЧ. Олександр Берзін, тривалий час супроводжуючи Далай Ламу XIV (ДЛХІV) в якості перекладача, пише дослідницьку працю з приводу прийняття пошвяти в традицію КЧТ [1].

Підсумовуючи, відзначимо, що у ХХ ст. вчення КЧ розпочинає спрямований рух у бік адаптованої до Заходу версії. Це і переклади певних текстів або їх фрагментів європейськими мовами, і формування спеціальних комплексів попередніх практик *ньондро* (тиб. – sngon 'gro) КЧ, і співробітництво лам зі своїми західними учнями, які вже мають академічну освіту і досить розвинений рівень критичного мислення. У цьому процесі зближення *апологетичного* та *критичного* напрямів дослідження КЧ з'являється плеяда тибето-буддійських лам та західних науковців.

Особливим чином виокремлюються фігури тибетських піонерів цього руху: ДЛХІV Тензін Г'яцо та авторитетні лами його оточення – Ген Ламрімба (1936–1993) і Кірті Цешаб Рінпоче (1926–2006).

Наприклад, це – праця англійською «Трансцендентний час» [36] від Гена Ламрімпи, яка стала спробою пояснення суті шести йогічних сесій КЧ для сучасного західного дослідника, та розшифрування російською усних настанов до практики КЧТ від Кірті Цешаб Рінпоче, яке було видано окремою книгою [10].

Особливу увагу привертає праця ДЛХІV про буддійський погляд на устрій фізичного світу [28]. Матеріал, який було викладено в цьому дослідженні, зокрема стосовно КЧТ, продовжує думку Ладро Та'є, але коментарі, в яких розглядаються основні положення вчення КЧТ та суть категорії часу в буддійській філософії, вже значно наближені до сучасних наукових теорій.

Що стосується західних дослідників КЧТ цього періоду зближення апологетів та критиків, то варто згадати особливо яскраві фігури, які провели та проводять досі фундаментальні тибетологічні дослідження.

Алан Волес у передмові до власного перекладу пояснень практики шести ступенів гуру-йоги КЧ згадує та коментує найперші, досить стримані, тибетські презентації таємної практики КЧТ на Заході [36, с. 1–8] – від лам Геше Нгаванг Дарг'є [30] та Геше Лундуб Сопа [48]. Також він акцентує увагу на особливостях та ефективності практики КЧ для подолання зумовленості та ангажованості людської свідомості [36, с. 8].

Весна Волес перекладає розділи КЧТ (Індивідуальна КЧ, Садхана КЧ) та проводить компаративні дослідження КЧТ та коментаря Вімалапрабха. Ці студії вирізняються не лише змістовними перекладами корінних текстів, а й філософськими рефлексіями з приводу природи та структури простору людського буття, гомології *всесвіту* (макрокосму) і *людини* (мікрокосму), міркування щодо стадій практики досягнення *буддовості* та концепції *буддійських наук* [51, с. 43–55]. Особливо відзначимо статтю дослідниці із загального аналізу традиційної тибето-буддійської астрономо-астрології і алхімію-медицини, основну парадигму до яких викладено в КЧТ [50, с. 277–300]. В. Волес робить певні далекоглядні висновки, зокрема: практика тибетського тантричного шляху неможлива без знань традиційних природничих наук, бо *час* в КЧТ визначається як всюди присутня сила, а *всесвіт* та *людина* – лише її механізми.

Чарльз Рамбл дає огляд бонської традиції КЧ [46, с. 201–202] та її зв'язків з астрологічними розрахунками зіркового календаря і концепцією циркуляції п'яти першоелементів у природі. Унікальність цієї роботи – в розкритті можливостей порівняльного аналізу буддійської та бонської традицій, особливо з точки зору архаїчних наук.

Не припиняються і дослідження медичної традиції Тибету, що ґрунтується на вченні КЧТ. Виходить перший повний переклад трактату – «Вайдур'я онбо» [16], який супроводжується кольоровими ілюстраціями зі стародавнього атласу тибетської медицини та статтями, що коментують та пояснюють особливості медичних термінів КЧ.

Дослідження російського тибетолога Серафіма Сідорова важко однозначно назвати академічними, але ентузіазм та глибина занурення, з якими він провів вивчення традиції КЧТ [17], дають багато зачіпок для подальшого плідного наукового дослідження не лише практики КЧ, а й теорії.

Гевін Кілті перекладає коментар до КЧТ від Кедрупа Норсанга Г'ямцо [41]. Ця праця належить до перспективного масштабного проекту *The Library of Tibetan Classics (LoTC)* – бібліотеки перекладів класичних тибетських текстів.

А. М. Стрелков акцентує увагу на історичному аспекті КЧ, та досліджує її есхатологічний сценарій [18].

В. С. Диликова-Парфіонович, долучаючись до дослідження КЧ, надає два варіанти перекладу не лише першого розділу, який стосується *всесвіту*, а й фрагментів традиційного астрологічного трактату «Вайдур'я карпо» з коментарями до космології КЧ в порівнянні з індійською традицією [6]. Ця робота особлива тим, що дослідниця, по-перше, активно використовує термін *тибетська філософія*, наголошуючи при цьому на зв'язку КЧ, як вчення про час, з культурою Близького Сходу (зокрема, Ірану та вченням *зерванітів*), а по-друге, звертає увагу на сакральність вчення, яка унеможлиблює буквальний переклад текстів КЧТ. Вчена закликає до вдумливого розшифрування їх прихованого

наукового змісту та попереджає, що, цілком ймовірно, ці тексти містять знання історії нашого світу та прогнози його майбутнього.

Крім того, дослідники не залишають поза увагою і технічний бік КЧТ – тривають дослідження календарів та розрахункових алгоритмів тибетської астрономо-астрологічної традиції. Тут бачимо чимало публікацій, але вони здебільшого інтерпретують та розповідають про архаїчні розрахунки та їх логіку. Переклади ж самих традиційних текстів нечисленні та здебільшого фрагментарні. Але особливим чином варто згадати дві визначні праці. Перша – це компаративний аналіз календарних розрахунків різних шкіл ТБТ Едварда Хенінга [34, с. 295–350], який започатковує виважений підхід до перевірки астрономічної точності традиційних обчислень та вивчення їх космологічного обґрунтування. Друга – праця Брайана Баумана [25], який на тлі вивчення монголо-буддійських астрономо-астрологічних розрахунків, що були запозичені в Тибеті, ґрунтовно аналізує логіку розвитку категорійного апарату архаїчних наук Азії, порівнює його з Європейськими підходами та зауважує на відмінностях цих підходів: Азія акцентує увагу на сприйнятті природи, Європа – на її розумінні.

Таким чином, ми провели огляд основних досліджень тибетського вчення КЧТ та спроб західних учених розібратися в особливостях буддійських природничих наук майже до сьогодення. Ми побачили, як поступово створювалось змістовне підґрунтя для подальшого осмисленого формування термінологічної бази КЧТ на Заході. Спочатку це була релігійна компаративістика. Потім фокус змістився у бік історико-культурного та космологічного інтересу. Згодом з'явився філософський аспект. Паралельно підключались астрономічні та медичні напрями. У цілому, перед нами відкрився широкий спектр можливих тибетологічних студій КЧТ.

І наразі ми констатуємо наближення *апологетичних* та *критичних* напрямів дослідження вчення до наче непоборної межі, яка існує між науковим та релігійним мисленням. Частково це нагадує тантричний танок двох взаємодоповнювальних протилежностей, який покликаний надихати на творчість і сприяти народженню нового знання. Але підсумовуючи, можемо зазначити, що наразі студії КЧТ підводять дослідників з обох боків, апологетів та критиків, до логічного питання: чи зможе вчення, на базі якого будуються не лише релігійні практики, а й буддійська наукова думка (навіть, якщо на перший погляд вона здається досить специфічною), вчення, яке дивним чином об'єднує в один концепт феноменальний світ, свідомість та просторово-часовий континуум, бути затребуваним у подальшому розвитку діалогу «буддизм-наука» та як саме.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берзин А. Принятие посвящения Калачакры. СПб. : Изд-во Нартанг, 2016. 336 с.
2. Востриков А.И. Тибетская историческая литература. СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. 336 с.
3. Дандарон Б.Д. Избранные статьи: Черная Тетрадь. Материалы к биографии. История Кукунора / авт.-сост. В. М. Монтлевич. СПб. : Евразия, 2006. 688 с.
4. Даранатха. История буддизма в Индии / пер. с тиб. Васильева В. СПб. : Изд-во Императорской академии наук, 1869. 289 с.
5. Долпопа, Шераб Гьялцен. Буддийские учения времен Критаюга. Четвертый Собор / пер. с тиб. Батаров В. М. : Шечен, 2007. 192 с.
6. Дылькова-Парфионович В.С. Калачакра тантра. Т. 1: Вселенная / пер. с тиб. Дыльковой-Парфионович В. Москва : Союз Дизайн, 2018. 172 с.
7. Жабон Ю. Ж. Кхогбуг: источник по истории тибетской медицины. Москва : БНЦ СО РАН, 2002. 108 с.

8. *Калантарова О.* Культура часу в тибетському буддизмі: вступ до історіографії вчення Калачакри // Наукові записки НаУКМА, Історія і теорія культури. № 1(2018). 53–61 с.
9. *Калантарова О., Король Д.* Цивілізаційні та ідеологічні трансформації в Центральній Азії. Спроба культурологічного аналізу праць Б. І. Кузнецова // Наукові записки НаУКМА, Теорія та історія культури. № 179(2016). 68–75 с.
10. *Кирти Цэнишаба Ринпоче.* Практика Круга времени – Калачакры. Комментарий / пер. Кожевникова М. СПб. : Нартанг, 2013. 184 с.
11. *Кузнецов Б. И.* Тибетика: сборник статей. СПб. : Евразия, 2003. 336 с.
12. *Ковалевский О.* Буддийская космология. М. : ЛЕНАНД, 2015. 168 с.
13. *Лысенко В. Г., Терентьев А. А., Шохин В. К.* Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма / ред. Степаньяц М.Т. М. : Восточная литература РАН, 1994. 383 с.
14. *Островская Е.А.* Тибетский буддизм. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2002. – 400 с.
15. *Ринчендуб, Будон.* История буддизма (Индия и Тибет) // пер. с тибетского Е. Е. Обермиллера, перевод с английского А. М. Донца. СПб. : Евразия, 1999. 336 с.
16. *Санжай-чжамцо, Дэрид.* Вайдурья онбо (Гирлянда голубого берилла): комментарий к «Чжуд-ши» – украшению учения Царя медицины / пер. с тибетского Дашиева Д. Москва : Наука – Восточная литература, 2014. 1286 с.
17. *Сидоров С.* Калачакра «Круг времени». Пенза : Золотое сечение, 2012. 426 с.
18. *Стрелков А.* Легенда о Шамбале буддийского учения Калачакра. Улан-Удэ : Удумбара, 2011. 300 с.
19. *Торчинов Е.* Введение в буддизм. Курс лекций. СПб. : Амфора, 2005. 304 с.
20. *Торчинов Е.* Пути философии Востока и Запада: Познание запредельного. СПб. : ООО «Издательство «Пальмира» ; ООО «Книга по Требованию», 2018. 464с.
21. *Харькова Е. Ю.* Десять классических наук в тибето-буддийской культуре // Вестник РХГА. 2009. № 3. 97–108 с.

22. *Чже Цонкапа*. Большое руководство к этапам пути мантры (Нагрим ченмо) : в 3 т. / пер. с тиб. СПб. : Изд-во Нартанг, 2011.
23. *Чже Цонкапа*. Большое руководство к этапам пути пробуждения (Ламрим ченмо) : в 5 т. / пер. Кугявичус А. СПб. : Изд-во Нартанг, 1992.
24. *Bryant B.* The Wheel of Time Sand Mandala: Visual Scripture of Tibetan Buddhism / foreword H. H. Dalai Lama XIV. NY, USA : Snow Lion, 2003. 288 p.
25. *Baumann B.* Divine Knowledge: Buddhist Mathematics According to Antoine Mostaert's Manual of Mongolian Astrology and Divination. Leiden, Netherlands : Brill Academic Pub, 2008. 890 p.
26. *Burnouf E.* Introduction a l'histoire du buddhisme indien. Paris, 1876. 632 p.
27. *Csoma de Koros A.* Analysis of the Kanjur / preface by Prof. J. W. De Jong. – Delhi : Sri Satguru Publications, 2015. 281 p.
28. *Dalai Lama.* Science and philosophy in the Indian Buddhist classics. Vol. 1. The Physical World / ed. Thupten Jinpa. MA : Wisdom Publications, 2017. 552 p.
29. *Desideri Ippolito.* Mission to Tibet: The Extraordinary Eighteenth-Century Account of Father Ippolito Desideri S. J. / ed. Leonard Zwilling. MA : Wisdom Publications, 2010. 832 p.
30. *Dhargyey Lharampa Ngawang.* A Commentary on the Kalachakra Tantra / trans. Allan Wallac. Dharamsala : Library of Tibetan Works and Archives, 1982, reprint 2015. 182 p.
31. *Eltschinger V.* Buddhist Epistemology as Apologetics. Wien : Austrian Academy of Sciences Press, 2014. 436 p.
32. *Georgii Augustini Antonii.* Alphabetum Tibetanum. Romæ MDCCLXII : Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1762. 820 p.
33. *Günter Grönbold.* The yoga of six limbs: an introduction to the history of śaḍaṅgayoga / trans. Robert L. Hütwohl. NM : Spirit of the Sun Publications, 1996. 68 p.
34. *Henning Edward.* Kalachakra and the Tibetan Calendar / ed. Robert A. Thurman. NY, 2007. 391 p.
35. *Hopkins J.* Tantric techniques // ed. Kevin Vose. NY : Snow Lion Publications, 2008. – 424 p.

36. *Lamrimpa, Gen.* Transcending time: the Kalachakra six-session guru yoga / foreword H. H. the Dalai Lama. MA : Wisdom Publications, 1999. 424 p.
37. *Laufer B.* The Application of the Tibetan Sexagenary Cycle // T'oung Pao. Vol. 14.1. 1913. 815 p. 569–596 p.
38. *Leidy Denise Patry and Robert A. F. Thurman.* Mandala The Architecture of Enlightenment. London : Thames and Hudson, 1997. 175 p.
39. *Lodro Taye Kontrul.* The Treasury of Knowledge (Book 1): Myriad Worlds / trans. and ed. Kalu Rinpoche Translation Group. Boston, MA : Snow Lion, 2003. 304 p.
40. *Mullin G.* The practice of Kalachakra / foreword H. H. the Dalai Lama. – NY : Snow Lion Publications, 1991. 348 p.
41. *Norsang Gyatso Khedrup.* Ornament of Stainless Light: an exposition of the Kalachakra tantra / transl. Gavin Kilty. Boston : Wisdom publications, 2004. 708 p.
42. *Pallas P.* Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften / St. Petersburg, 1776–1801. Bd. 1, 1776. 232 s.
43. *Pallas P.* Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften. St. Petersburg, 1776–1801. Bd. 2, 1801. 438 s.
44. *Pelliot P.* Le cycle sexagenaire dans la tibetaine // Journal asiatique. 1913. Mai-Juin. 633–667 p.
45. *Poussin L. de la Vallee.* Bouddhisme. Opinions sur l'Histoire de la Dogmatique. Lyon, 1909. 448 p.
46. *Ramble Ch.* The Assimilation of Astrology in the Tibetan Bon Religion // Extrême-Orient Extrême-Occident. №35(2013). 199–232 p.
47. *Roerich G.* Studies in the Kalacakra-tantra // Himalayan Research Institute of Roerich Museum. Vol. II. 1932. 11–24 p.
48. *Sopa Lhundup and Roger R. Jackson.* The Wheel of Time: Kalachakra in Context. NY : Snow Lion Publications, 1991. 184 p.
49. *Tucci G.* The Religions of Tibet / trans. Geoffrey Samuel. London : Routledge & Kegan Paul, 1980. 340 p.
50. *Wallace V.* Medicine and Astrology in the Healing Arts of the Kālacakratantra // H. H. The Dalai Lama. In As Long as Space En-

- dures: Essays on the Kālacakra Tantra / ed. Edward A. Arnold. NY : Snow Lion Publications, 2009. 496 p.
51. Wallace V. The inner Kalachakrantra. A Buddhist tantric view of the individual. NY : Oxford University Press, Inc., 2001. 273 p.
  52. Wessels C. Early Jesuit Travelers in Central Asia, 1603–1721. Delhi : The Hague MARTINUS NIJHOFF, 1924. 344 p.
  53. На санскр. – Kālacakra , укр. – Колесо Часу, англ. – The Wheel of Time, тиб. – dus kyī 'khor lo (Дюкі-корло).
  54. Тут та надалі: при записі тибетських слів використовується транслітерація Вайлі.
  55. Ippolito Desideri (1684–1733) – єзуїтський монах, який провів 5 років з місією в Тибеті (зокрема в Лхасі, в монастирі Сера), та був першим перекладачем з тибетської Ламриму Великого (див. книгу «Mission to Tibet: The Extraordinary Eighteenth-Century», автор: Ippolito Desideri).

REFERENCES

1. Berzin, A. (2016). *Taking the Kalachakra Initiation*. St. Petersburg: Nartang Publish House. [In Russian].
2. Vostrikov, A. I. (2007). *Tibetan Historical Literature*. St. Petersburg: Petersburg Oriental Studies. [In Russian].
3. Dandaron, B. D. (2006). *Selected articles: Black Notebook. Materials for the Biography. Kukuror's History*. V. M. Montlevich (Ed). St. Petersburg: Eurasia. [In Russian].
4. Daranatka. (1869). *History of Buddhism in India*. V. Vasilyev (Trans.). Publish House of the Imperial Academy of Sciences. [In Russian].
5. Dolpopa, Sherab Gyaltzen. (2007). *Buddhist Teachings of the Time of Krita-yuga. The Fourth Council*. V. Batarov (Transl.) D. Ustyantsev (Ed). Moscow: Shechen. [In Russian].
6. Dylykova-Parfionovich, V. S. (2018). *Kalachakra Tantra. Volume 1: The Universe*. V. S. Dylykova-Parfionovich (Trans.). Moscow: Union Design. [In Russian].
7. Zhabon, Yu. Zh. (2002). *Khogbug: The Source on the History of Tibetan Medicine*. Moscow: BSC SB RAS.

8. Kalantarova, O. (2018). Culture of the Time in Tibetan Buddhism: Introduction to the History of Kalachakra. *Naukovi zapysky NaUKMA, Istoriya i teoriya kul'tury (Science Notes of NaUKMA, History and Theory of Culture)*. 1(2018), 53-61.
9. Kalantarova, O., & Korolj D. (2016). Civilizational and Ideological Transformations in Central Asia. Attempt of Culturological Analysis to B. I. Kuznetsov's Works. *Naukovi zapysky NaUKMA, Istoriya i teoriya kul'tury (Science Notes of NaUKMA, Theory and History of Culture)*. 179(2016), 68-75. [In Ukrainian].
10. Kirti Tsenshaba Rinpoche. (2013). *Practice of the Circle of Time – Kalachakra*. Comment. M. Kozhevnikov (Trans.). St. Petersburg: Nar-tang Publish House. [In Russian].
11. Kuznetsov, B. I. (2003). *Tibetan. Digest of articles*. St. Petersburg: Eurasia. [In Russian].
12. Kovalevskiy, O. (2015). *The Buddhist Cosmology* (2nd Edition). Moscow: LENAND. [In Russian].
13. Lysenko, V. G., Terentyev, A. A., & Shokhin, V. K. (1994). Early Buddhist Philosophy. *Jainism Philosophy. History of Eastern Philosophy*. M. T. Stepanyats (Ed.). Moscow: Eastern Literature of the RAS. [In Russian].
14. Ostrovskaya, Ye. A. (2002). Tibetan Buddhism. St. Petersburg: Petersburg Oriental Studies, 2002. [In Russian].
15. Rinchendub, Budon. (1999). *History of Buddhism (India and Tibet)*. E. E. Obermiller, & A. M. Donets (Trans.). St. Petersburg: Petersburg Oriental Studies. [In Russian].
16. Sanzhay-chzhamtso, Desrid. (2014). *Vaidurya onbo (Garland of blue beryl): The Commentary on «Zhud-shi» – ornament of the teachings of the King of Medicine*. D. B. Dashiev (Trans.). Moscow: Science – Oriental Literature. [In Russian].
17. Sidorov, S. (2012). Kalachakra «The Wheel of Time». Penza: The Golden Ratio. [In Russian].
18. Strelkov, A. (2011). The Legend of the Shambhala Buddhist Teachings of Kalachakra. Ulan-Ude: Udumbara. [In Russian].
19. Torchinov, Ye. (2005). Introduction to Buddhism. Lecture course. St. Petersburg: Amphora. [In Russian].

20. Torchinov, Ye. (2018). *Ways of the Philosophy of the East and the West: Knowledge of the Beyond*. St. Petersburg: Ltd. Palmira Publish House; Ltd. Book on Demand, 2018. [In Russian].
21. Kharkova, Ye. Yu. (2009). Ten Classical Sciences in Tibetan-Buddhist Culture. *Vestnik RKHGA (Bulletin of the RCA)*, 3, 97-108. [In Russian].
22. Chzhe Tsonkapa. (2011). *The Great Guide to the Stages of the Mantra Path (Nagrim Chenmo)*. A. Kugyavichus (Trans.). A. Terentyev (Ed.). St. Petersburg: Nartang Publish House. [In Russian].
23. Chzhe Tsonkapa. (1992). *The Great Guide to the Stages of the Path of Awakening (Lamrim Chenmo)*. A. Kugyavichus (Trans.). A. Terentyev (Ed.). St. Petersburg: Nartang Publish House. [In Russian].
24. Bryant, B. (2003). *The Wheel of Time Sand Mandala: Visual Scripture of Tibetan Buddhism*. New York: Snow Lion.
25. Baumann, B. (2008). *Divine Knowledge: Buddhist Mathematics According to Antoine Mostaert's Manual of Mongolian Astrology and Divination*. Leiden: Brill Academic Pub.
26. Burnouf, E. (1876). *Introduction a l'histoire du buddhisme indien*. Paris.
27. Csoma de Koros, A. (2015). *Analysis of the Kanjur*. Delhi: Sri Satguru Publications.
28. Dalai Lama. (2017). *Science and philosophy in the Indian Buddhist classics. The Physical World*. Vol. 1. MA: Wisdom Publications.
29. Desideri, Ippolito. (2010). *Mission to Tibet: The Extraordinary Eighteenth-Century Account of Father Ippolito Desideri S. J.* L. Zwilling (Ed.). MA: Wisdom Publications.
30. Dhargyey, Lharampa Ngawang. (2015). *A Commentary on the Kalachakra Tantra*. A. Wallace (Trans.). I. Vana Jakic (Ed.). Dharamsala: Library of Tibetan Works and Archives.
31. Eltschinger V. (2014). *Buddhist Epistemology as Apologetics*. Wien: Austrian Academy of Sciences Press.
32. Georgii, Augustini Antonii. (1762). *Alphabetum Tibetanum. Romae MDCCLXII: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*.
33. Günter Grönbold. (1996). *The yoga of six limbs: an introduction to the history of ṣaḍaṅgayoga*. L. Robert (Trans.). – NM: Spirit of the Sun Publications.

34. Henning, Edward. (2007). *Kalachakra and the Tibetan Calendar*. R. A. Thurman (Ed.). NY.
35. Hopkins, J. (2008). *Tantric techniques*. K. Vose (Ed.). NY: Snow Lion Publications.
36. Lamrimpa, Gen. (1999). *Transcending time: the Kalachakra six-session guru yoga*. B. Allan Wallace (Trans.). P. B. Firze (Ed.). MA: Wisdom Publications.
37. Laufer, B. (1913). The Application of the Tibetan Sexagenary Cycle. *T'oung Pao*, 14.1, 569-596.
38. Leidy, Denise Patry, & Robert, A. F. Thurman. (1997). *Mandala The Architecture of Enlightenment*. London: Thames and Hudson, 1997.
39. Lodro Taye, Kontrul. (2003). The Treasury of Knowledge (Book 1): Myriad Worlds. K. Rinpoche Translation Group (Trans.). Boston, MA: Snow Lion.
40. Mullin, G. (1991). *The practice of Kalachakra*. NY: Snow Lion Publications.
41. Norsang Gyatso, Khedrup. (2004). *Ornament of Stainless Light: an exposition of the Kalachakra tantra*. G. Kilty (Trans.). Boston, MA: Wisdom publications.
42. Pallas, P. (1776). *Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften*. St. Petersburg (1776-1801). Bd. 1.
43. Pallas, P. (1801). *Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften*. St. Petersburg (1776-1801). Bd. 2.
44. Pelliot, P. (1913, Mai-Juin). Le cycle sexagenaire dans la tibetaine. *Journal asiatique*, 633-667.
45. Poussin, L. de la Vallee. (1909). *Bouddhisme. Opinions sur l'Histoire de la Dogmatique*. Lyon.
46. Ramble, Ch. (2013). The Assimilation of Astrology in the Tibetan Bon Religion. *Extrême-Orient Extrême-Occident*, 35, 199-232.
47. Roerich, G. (1932). Studies in the Kalachakra-tantra. *Journal of Urusvati: Himalayan Research Institute of Roerich Museum, vol. II*, 11-24.
48. Sopa, Lhundup, & Roger, R. Jackson. (1991). *The Wheel of Time: Kalachakra in Context*. NY: Snow Lion Publications.
49. Tucci, G. *The Religions of Tibet*. (1980). G. Samuel (Trans.). London: Routledge & Kegan Paul.

50. Wallace, V. (2009). *Medicine and Astrology in the Healing Arts of the Kālacakratantra*. In *As Long as Space Endures: Essays on the Kālacakra Tantra*. E. A. Arnold (Ed.). NY: Snow Lion Publications.
  51. Wallace, V. (2001). *The inner Kalachakratantra. A Buddhist tantric view of the individual*. NY: Oxford University Press.
  52. Wessels, C. (1924). *Early Jesuit Travelers in Central Asia, 1603-1721*. Delhi: The Hague Martinus Nijhoff.
-

Olena Kalantarova

Post-Graduate Student, H. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine, e-mail: kalantarova.olena@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3270-3638>

Kalachakra as the Teaching of Tibetan-Buddhist Tradition (Historiographical Essay)

Abstract

Kalachakra-tantra of the Tibetan-Buddhist tradition, which is the basis of not only certain religious practices, but also of Buddhist natural sciences (astronomical astrology and alchemical medicine), is the doctrine of Time. The article is devoted to the sequential review of the main researches of the Kalachakra doctrine that were undertaken by representatives of the tradition (since the X century, when Kalachakra appeared in the Buddhist space of India as a tantric doctrine), and by Western scholars (since the XVII century, when the Information about the cult of Kalachakra and about Buddhist sciences began fragmentarily to leak into the intellectual space of Europe). These researches could be divided into two directions: apologetic one and critical one, accordingly. In the apologetic studies, it was reflected the certain periods of the evolution of the Kalachakra-tantra practice and its affiliation to the group of the highest tantras of Vajrayana. To define the cultural and philosophical scale of the doctrine, in critical studies it were distinguished several main directions of the study of Kalachakra teaching: cosmological, astronomical-astrological, alchemical-medical, eschatological, religious-ritual and tibetological spheres. This approach to research of the Kalachakra-tantra historiography gives us the opportunity to see how the both research directions have met reaching certain limits to open the new level of study of the Kalachakra that could refresh the dialogue between Buddhism and science, where Kalachakra-tantra, which

hesitates from physics to metaphysics, would play the leading role. In general, the article reviews basic studies of the Tibetan Kalachakra-Tantra teachings and attempts by Western scholars to understand the features of Buddhist natural sciences almost to this day. It has been found out how a meaningful foundation was gradually being created for further meaningful formation of the Kalachakra-Tantra terminological base in the West. This enabled the author of the article to state the approximation of the apologetic and critical directions of the study of teaching to a certain boundary that exists between scientific and religious thinking.

Keywords: *Kalachakra, tantra, Vajrayana, Buddhism, Buddhist science, Tibet, Tibetology, historiography.*

Елена Калантарова

аспірантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, e-mail: kalantarova.olena@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3270-3638>

Учение Калачакры тибето-буддийской традиции (историографический очерк)

Аннотация

Калачакра-тантра в тибето-буддийской традиции – это доктрина времени, которая является основой не только для определенных религиозных практик, но и для буддийских естественных наук (астрономо-астрологии и алхимии-медицины). Статья посвящена последовательному обзору основных исследований учения Калачакры как в пределах самой традиции (начиная с X в., когда Калачакра появилась в буддийском пространстве Индии в качестве тантрического учения), так и на западе (начиная с XVII в., когда информация о культовой стороне Калачакры и о связанных с ней буддийских науках фрагментарно начала просачиваться в интеллектуальное пространство Европы), которые условно можно разделить на две ветви исследований: апологетические и критические, соответственно. В апологетических студиях было зафиксировано отображение определенных периодов эволюции практики Калачакра-тантры и определена ее принадлежность к группе высших тантр ваджраяны. В критиче-

ских студиях, с целью выяснить культурный и философский масштаб учения, было выделено несколько основных направлений исследования учения Калачакры: космологический, астрономо-астрологический, алхимические-медицинский, эсхатологический, религиозно-ритуальный и тибетологический.

В результате такого подхода к историографии Калачакра-тантры было обнаружено, что в настоящее время эти две ветви исследований, приближаясь друг к другу, достигли определенного предела, за которым может открыться новый уровень исследования учения, что, в свою очередь, оживит диалог буддизма с наукой, где Калачакра-тантри, балансирующей между физикой и метафизикой, может быть отведена ключевая роль.

Ключевые слова: *Калачакра, тантра, ваджраяна, буддизм, буддийские науки, Тибет, тибетологии, историография.*
